

Федоренко В. В.,
кандидат філософських наук, доцент,
доцент кафедри суспільних наук
Житомирського військового інституту імені С. П. Корольова

РОЛЬ ТА МІСЦЕ ТРАДИЦІЙ У СИСТЕМІ СУСПІЛЬНО-ПСИХОЛОГІЧНИХ КОМПОНЕНТІВ МОРАЛЬНОЇ ТА ПРАВОВОЇ СВІДОМОСТІ ВІЙСЬКОВОСЛУЖБОВЦІВ ЗБРОЙНИХ СИЛ УКРАЇНИ

Анотація. Стаття присвячена дослідженню ролі та місця традицій у системі суспільно-психологічних компонентів реформування Збройних Сил України (ЗСУ) в умовах євроінтеграції та співпраці з НАТО, ведення гібридної війни на Сході України. Встановлено, що буденна правова і моральна свідомість вплетені в військову практику, народжуються саме в ній практичним досвідом і є засобом його забезпечення. Вони містять емпіричні знання про об'єктивні процеси, погляди, настрої, традиції. Зміст буденного гносеологічного рівня моральної і правової свідомості проявляється через компоненти суспільної і індивідуальної свідомості, яка є частиною буденної свідомості. Традиції в системі суспільно-психологічних компонентів моральної і правової свідомості складають стійке ядро. Вони відіграють особливу роль як специфічний різновид соціальних норм і як фактор національної ідентичності в морально-правовому регулюванні діяльності і поведінки особового складу ЗСУ.

Ключові слова: мораль, право, свідомість, традиції, суспільно-психологічні компоненти, діяльність, морально-правове регулювання.

Постановка проблеми. Одним із важливих напрямів реформування Збройних Сил України (ЗСУ) в умовах євроінтеграції, співпраці з НАТО, ведення гібридної війни на Сході України є забезпечення ефективного морально-правового регулювання діяльності і поведінки військовослужбовців. Ефективність процесу регулюючого впливу детермінована станом моральної і правової свідомості особового складу ЗСУ в їх діалектичному взаємозв'язку. Особливу роль і місце в цьому процесі відводиться традиціям як специфічному різновиду соціальних норм і фактору національної ідентичності.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Зазначена проблема перебуває в центрі уваги багатьох як українських вчених-юристів, філософів, психологів, соціологів, так і зарубіжних авторів: В. Абрамова, Є. Афоніна, В. Головченка, О. Штоквиша, Е. Гіденса, Дж. Х. Пейтона та багатьох інших. Майже всі дослідники звертають увагу на складність, особливість взаємозв'язку моральної і правової свідомості як на ідеологічному, так і суспільно-психологічному рівнях. Підкреслюється особлива роль традицій у системі суспільно-психологічних компонентів моральної і правової свідомості. Разом із тим у межах цих досліджень існує чимало невивчених і суперечливих питань, на що вказують і самі дослідники.

Мета статті – дослідити роль та місце традицій у системі суспільно-психологічних компонентів моральної та правової свідомості як специфічного різновиду соціальних норм і фак-

тора національної ідентичності в морально-правовому регулюванні діяльності й поведінки військовослужбовців.

Виклад основного матеріалу дослідження. Моральна і правова свідомість військовослужбовців розглядається абсолютною більшістю науковців не тільки на теоретичному, але й на буденному гносеологічному рівні. Буденна правова і моральна свідомість вплетені у військову практику, народжуються саме в ній практичним досвідом і є засобом його забезпечення. Вони містять емпіричні знання про об'єктивні процеси, погляди, настрої, традиції. Зміст буденного гносеологічного рівня моральної і правової свідомості проявляється через компоненти суспільної та індивідуальної психології, яка є частиною буденної свідомості, що створюється безпосередньо в процесі повсякденної життєдіяльності людей, їхнього взаємного спілкування і являє собою сукупність поглядів, емоцій, настроїв, звичок, традицій, звичаїв, що виникають у людей під впливом безпосередніх умов їхньої життєдіяльності через призму їхніх повсякденних інтересів [1, с. 172]. Система суспільно-психологічних компонентів моральної та правової свідомості, як і ідеологія, здійснює суттєвий вплив на формування світогляду та дисциплінованість особового складу ЗСУ, морально-правове регулювання його діяльності і поведінки. В багатьох випадках саме психологічний стан військового колективу і кожного військовослужбовця окремо зумовлює їх світогляд. Суспільна психологія включає в себе позитивні правові й моральні знання та навички, які напрацьовані в процесі військової діяльності, елементи стихійного пізнання світу, уявлення здорового глузду, які підказані військовою практикою та досвідом. Поряд із цим суспільно-психологічні погляди містять хибні уявлення, негативні думки і чутки, віджилі традиції та застарілі погляди. Домінування здорового глузду чи негативного, хибного в суспільній психології в багатьох випадках визначається конкретними умовами військового життя, положенням військовослужбовців у сучасному українському суспільстві, рівнем розвитку їх загальної і морально-правової культури.

У системі суспільно-психологічних компонентів моральної і правової свідомості стійке ядро складають традиції, звичаї, характери, вищі почуття, а також вірування, міфи, які відображені в суспільній психології. Особливу роль та місце в цій системі відіграють традиції, які є специфічним різновидом соціальних норм регулювання поведінки воїнів, формують та уточнюють її [2, с. 35]. Традиції та звичаї визначали і визначають життя більшості людей протягом більшої частини історії. Тим більше викликає здивування, що недостатньо уваги проявляють до них як зарубіжні, так і вітчизняні вчені й мислителі. Із цього приво-

ду видатний соціолог сучасності Ентоні Гідденс у своїй праці «Вислизуючий світ: як глобалізація змінює наше життя» підкреслює, що, досліджуючи проблему традицій, йому вдалося виявити лише кілька книг, які спеціально присвячені традиціям [3, с. 55]. Але, як показують дослідження, дуже часто більшість із того, що ми вважаємо традиційним, що уходить в далеку давнину, існує в кращому випадку років двісті.

Збираючись на національні свята, шотландці суворо додержуються традицій. Чоловіки надягають спідниці-кельти з особливим клітчатим візерунком, а всі заходи супроводжують звучанням волинок. За допомогою цих символів вони демонструють свою прихильність стародавнім ритуалам, які уходять своїм корінням в глибоку давнину. Але це не так. Коротку спідницю – кельту на початку XVIII ст. запровадив промисловець англієць Томас Роулінсон. Він вирішив зробити традиційний одяг шотландських горців більш зручним для фабричної праці. Другий приклад. До 1860 р. солдати-індуси, як і британці, носили європейську форму. Але з точки зору британців індуси повинні були виглядати як індуси. Тому для них розробили нову парадну форму з тюрбанами, кушаками та «істинно індійськими» мундирами.

Слово «традиція» має давнє лінгвістичне походження. Його корені лежать в латинському понятті *tradere*, що означало «передати», віддати щось іншому на збереження. Спочатку слово *tradere* застосовувалося в римському праві відносно законодавства про спадщину. Власність, яка переходила від одного покоління до іншого, ніби «здавалась на збереження» – спадкоємець зобов'язаний був її зберігати та примножувати. Слово «традиція» в його сьогоденному розумінні виникло в Європі в останні двісті років. В епоху Середньовіччя його просто не існувало. Воно було не потрібне, оскільки традиції і звичаї оточували людей скрізь. Таким чином, сама ідея традиції – породження Нового часу. Але це не означає, що його не потрібно застосовувати до більш ранніх періодів чи цивілізацій.

До аналізу цього поняття, безумовно, потрібно підходити з обережністю. Ототожнюючи традиції з догмами, філософи-просвітники бажали виправдовувати свою особисту заклопотаність новизною. Як же нам слід розуміти слово «традиція»? Почати потрібно з питання про винахід традицій. На певному історичному етапі вони створювались штучно, а не виникали спонтанно. Їх використовували як інструмент влади, і вони не існували з давніх часів. Із цього приводу Є. Гідденс пише: «Всі традиції, і я це стверджую, є видуманими. Жодного з традиційних суспільств не існувало традиційним від початку і до кінця, причин для винайдення традицій та звичаїв існує достатньо. Не слід думати, що навмисне створення традицій характерно лише для Нового і новітнього часу. Більше того, в будь-яких традиціях присутній елемент влади, створені вони штучно чи ні. Королі, імператори, священники з давніх часів займалися винайденням традицій, які є вигідними для себе і які надають їх стану легітимність» [3, с. 57]. Умовивід про те, що традиції не змінюються, – просто міф. Традиції із часом не тільки еволюціонують, але і схильні до різних змін та трансформацій. Якщо можна так сказати, то вони весь час є результатом вигадки.

Безумовно, деякі традиції, наприклад, ті, що пов'язані з великими релігіями світу, існують вже багато років. Підкреслимо, що основні настанови ісламу, християнства, залишаються в загальному незмінними вже довгий час. Але притаманна таким настановам спадкоємність поєднується з багаточисельними,

іноді революційними, змінами у сфері їх пояснення і практичної ролі для керівництва до дії. Традицій «у чистому вигляді» просто не існує. Так, іслам, як і всі світові релігії, наповнювався ідеями багатьох культурних джерел – інших традицій. Відмінні характеристики традицій – це ритуальність і повторюваність. Вони незмінно є приналежністю групи, співтовариства, колективу. Індивід може слідувати традиціям та звичаям, але традиції, на відміну від звичок, не належать до властивостей індивідуальної поведінки. Традиції відрізняються тим, що вони визначають деякі істини. Людина, яка слідує традиційному способу дій, не ставить перед собою питання про альтернативні варіанти. Як би не змінювались традиції, вони є керівництвом до дії, яке не викликає сумніву. Традиція, ймовірно, є головною концепцією консерватизму, тому що в ній накопичена мудрість поколінь. Ще одна причина стійкості традицій в розвинутих країнах полягає в тому, що інституційні зміни, які пов'язані з модернізацією, в основному відбулися в суспільних структурах – особливо в управлінських (у тому числі і військово-управлінських) та економічних. У багатьох інших сферах життя традиційний спосіб дій чи зберігся, чи був затверджений заново. Можливо говорити про деякий симбіоз між модернізацією і традиціями.

Сьогодні під впливом глобалізації і в цій сфері відбуваються зміни, які складаються із двох головних елементів. З одного боку – це зменшення в результаті євроінтеграційних процесів впливу національних традицій як на суспільні інститути, так і на повсякденне життя. З іншого боку – це бажання окремої частини суспільства не втратити свого національного обличчя, національні традиції, національну ідентичність. У свій час заклали основи сучасного психоаналізу, Фрейд думав, що створює наукову методику лікування неврозів. Але за суттю і змістом він відкрив метод оновлення ідентичності на ранній стадії процесу детрадиціоналізації. Наразі психоаналіз складається з того, що людина повертається у своє минуле, щоб отримати більшу самостійність у майбутньому.

Розглянуті підходи до визначення сутності та змісту поняття «традиція» підкреслюють, що воно відображає складне суспільне явище, тому його розуміння є багатозначним. Полісемантизм поняття пояснюється тим, що складно показати специфіку цього явища. Поняття «традиція» використовується і як синонім багатьох близьких за змістом та значенням понять: звичай, обряд, ритуал, свято, звичка, церемонія; і як категорія для вираження загальних рис усіх цих понять та явищ, що стоять за ними, а також використовується і в самостійному значенні [4, с.14–18].

У широкому розумінні традиція – це універсальна форма фіксації, закріплення та вибіркового збереження тих чи інших елементів соціокультурного досвіду, а також універсальний механізм його передачі, який забезпечує стійку історично-генетичну спадкоємність у соціокультурних процесах. У вузькому значенні термін «традиція» вживається для характеристики самоорганізованих та саморегульованих (автономних) підсистем людської діяльності і пов'язаного з ними соціокультурного досвіду. Традиціям належить важлива роль і в системі засобів і норм морально-правового регулювання діяльності та поведінки військовослужбовців, які формують й уточнюють її. Засвоєні, інтерналізовані, перетворені в стійкі компоненти внутрішнього світу воїнів, вони впливають на їх поведінку за допомогою системи внутрішніх факторів регулювання самосвідомості

і самооцінки, мотиваційної системи установки, тобто здійснюють саморегуляцію [5, с. 89]. Близькість військових традицій та морально-правового регулювання діяльності й поведінки військовослужбовців не викликає сумніву, хоча це й різні поняття. Особливого значення використання військових традицій набуває під час реформування ЗСУ в контексті євроатлантичної інтеграції. Сучасна військова практика засвідчує, що стан морально-психологічного забезпечення особового складу перебуває у прямій залежності від наявності й кількості позитивних традицій, які об'єднують воїнів, прищеплюють їм почуття військового обов'язку, відповідальності.

Військовий дослідник Є.А. Афонін сукупність військових традицій умовно поділяє на ціннісно-історичні, звичаї, військові ритуали і свята [5, с. 9]. До традицій необхідно підходити з позицій історизму, що дозволяє розглядати їх у спадкоємності й розвитку, у зв'язку з конкретними історичними умовами функціонування армії, об'єктивно оцінювати їх роль та місце у військовій сфері, морально-правовому регулюванні діяльності і поведінки військовослужбовців. Військові традиції вбирають у себе найкраще, що було притаманне воїнам та полководцям України. Військовослужбовці ЗСУ – це не тільки спадкоємці героїчних традицій Другої світової війни, а й гідні нащадки героїв минулих битв і перемог. У спадкоємності традицій чітко проглядається те, що кожний наступний період їх розвитку спирається на попередній. Але це не значить, що на нинішньому етапі становлення і розвитку української армії не можуть з'явитися нові традиції чи елементи новизни в старих.

Залежно від ступеня узагальненості військові традиції поділяють на загальні й часткові. До перших відносять традиції, які притаманні всім Збройним силам. Вони є елементом свідомості всіх військовослужбовців та еталоном формування й розвитку традицій конкретного виду Збройних сил, роду військ, об'єднання, військової частини, підрозділу. Часткові традиції, які залежні від загальних, можуть мати різні прояви. Так, існують специфічні традиції на флоті і в авіації, в танкістів, десантників тощо.

Основним критерієм класифікації військових традицій може слугувати якісно визначені сфери їх прояву, що відповідає сферам взаємозв'язків і відносин військовослужбовців: відносини у процесі бойової діяльності, відносини у процесі повсякденної навчально-бойової підготовки і життя військ, відносини у сфері військового побуту. Відповідно до вищезазначених сфер відносин військовослужбовців військові традиції поділяють на бойові, службові й традиції військового побуту. Основною сферою відносин військовослужбовців є відносини в процесі бойових дій чи підготовки до таких дій у мирний час, тому бойові традиції є ядром військових традицій. Вони охоплюють як відносини у військових колективах, так і відносини між ними, відносини всередині ЗСУ та відносини з військовослужбовцями інших держав. Це та сфера відносин, завдяки якій розкривається сутність ЗСУ як інституції щодо захисту державних інтересів. Бойові традиції служать мотивом поведінки військових колективів під час бойових дій чи наближених до цих дій навчань, походів, вони є основним видом традицій.

Бойові традиції ЗСУ – це історично усталені звичаї і правила, які стали нормою поведінки воїна в бою та спонукають його зразково виконувати свій військовий обов'язок як у мирний, так і у воєнний час, чесно та сумлінно служити народу України. До них можна віднести вірність військовому обов'язку, що

ґрунтується на любові до своєї Батьківщини; мужність, відвагу і героїзм; військове братерство; взаємну допомогу в бою; повагу до свого командира і захист його в бою; вірність Бойовому прапору частини і символам держави та інші. Всі бойові традиції взаємопов'язані. Джерелом бойових традицій ЗСУ є вся героїчна історія її народу. Воїни ЗСУ – гідні нащадки захисників Київської Русі, запорізьких козаків, учасників Другої світової війни та національно-визвольних рухів українців. Подвиг і в воєнний, і в мирний час здійснюють люди високого військового обов'язку. Герої, як правило, – люди високої дисципліни, суворого виконання вимог військових статутів. Тільки люди, які усвідомлюють військовий обов'язок, відповідальність перед країною, суспільством і з гордістю ставляться до звання захисника Вітчизни, сумлінно виконують накази командира, здатні на героїчні дії та вчинки [6, с. 95].

Значимо, що багато бойових традицій отримали своє правове закріплення у військових статутах і військовій присязі. Службові традиції містять у собі й традиції військового побуту: бездоганне, пильне несення бойового чергування; підтримка бойової техніки та зброї в бойовому стані; вдосконалення боєздатності і психологічної готовності особового складу до сучасної війни; боротьбу за підвищення бойової кваліфікації, за високу дисципліну і зразковий порядок у підрозділі й частині. Службові традиції й традиції військового побуту взаємопов'язані і взаємозумовлені, вони утворюють атмосферу захопленості й всезагальної зацікавленості ратною працею.

Морально-правове регулювання поведінки військовослужбовців має проводитись на основі військових традицій українського народу. Особливість мілітарної культури українців, на нашу думку, полягає в тому, що в ній відбувся своєрідний культурологічний синтез двох доволі протилежних психологічних образів, двох архетипів – землероба і воїна-кочівника. Це був тип воїника зовсім інший, ніж, скажімо, степовик-кочівник, для якого війна – основний вид діяльності. Українське козацтво, сформувавшись початково як продукт мілітарної культури, поступово вийшло далеко за межі власне військової організації і стало своєрідним соціокультурним феноменом, який уособлював у собі складові частини всієї культури, а не лише мілітарної.

Окрім державно-адміністративної та оборонно-мілітарної функції, Січ була осередком освіти, релігії та мистецтва українського народу. Це було, по суті, етноконсолідуюче ядро українського етносу [7, с. 152–154]. Поряд із традиціями поширеним засобом морально-правового регулювання поведінки військовослужбовців є й військовий ритуал – стереотипна форма масової поведінки, яка ґрунтується на повторенні стандартизованих дій. Ритуали підкреслюють внутрішній сенс і зміст традицій, пов'язаних із важливими подіями в житті українського суспільства та Збройних Сил України, зумовлюють певні соціальні відносини та існуючий соціальний порядок. У здатності формувати в людині суспільну свідомість міститься «примусова» сила, яка закладена в обряді або ритуалі, який зміцнює групову єдність. Бойові та службові традиції, втілені в ритуалах, мають яскраво виражену індивідуальну форму й продукують великий прилив енергії, викликають духовне піднесення. Військовим ритуалом притаманна також гармонійність, виразна й цілеспрямована організація. Розвиток і вдосконалення військових ритуалів у Збройних Силах України є процесом безперервної зміни як їх форм, так і традиційного змісту.

Поряд із позитивними військовими традиціями існують і негативні традиції. А звідси – нестатутні відносини, прояви девіантної поведінки. Підґрунтям виникнення негативних традицій є й недостатня зрілість колективної думки і хибна реакція командного складу на існуючий порядок дій та відносин підлеглих, а також існуючі в суспільстві антиармійські настрої. Важливо своєчасно попередити зародження негативних традицій, тому що боротися з ними досить складно.

На жаль, у деяких підрозділах дізнаються про їх існування лише тоді, коли вони стають підґрунтям порушень військової дисципліни, нестатутних взаємовідносин, злочинів. Військова практика засвідчує, що дисциплінарні міри і заборона не завжди усувають вплив негативної традиції. Згубну традицію, як підкреслював А. Макаренко, неможливо знищити просто наказом, «вона повинна бути витіснена новою традицією, більш сильною і більш корисною, така робота вимагає великого терпіння та глибокої думки» [8, с. 167]. Суб'єкти військового управління повинні уважно вивчати традиційні норми спілкування воїнів, індивідуальні звички, спрямовувати їх на зміцнення єдності й бойового братерства. Такі звички орієнтують воїнів на свідому поведінку й в більшості випадків підтримуються військовим колективом і перетворюються у традиції. Якщо враховувати, що традиції охоплюють об'єкти соціальної спадщини (матеріальні й духовні цінності), то в контексті військових традицій винятково важливе місце посідає проблема формування військових цінностей.

Військові цінності – це широкий спектр найкращих якостей воїна, його ідеалів і норм. Вони ґрунтуються на тисячолітніх традиціях. На жаль, в якийсь момент своєї історії ми перервали спадкоємність традицій. І не тільки в армії. В минулому поширеними були такі поняття, як родинна, козацька та офіцерська честь. У військових колах мало місце й таке явище, як подати у відставку на протест несправедливому рішенням влади. Офіцерський стан цінував і оберігав свою репутацію. Тобто існував кодекс честі, який служив щитом проти аморальності [6, с. 103].

Висновки. Таким чином, традиції – це стійке ядро в системі суспільно-психологічних компонентів моральної та правової свідомості. Вони відіграють особливу роль як специфічний різновид соціальних норм і фактор національної ідентичності в морально-правовому регулюванні діяльності й поведінки особового складу ЗСУ. В національних традиціях фіксується багатовікова мудрість народу, його досвід і культура. Шанобливе ставлення до національних традицій, культури і мови, до свого коріння дозволяє створити в ЗСУ нову систему свят та військових ритуалів, що повніше б відображали ідею єдності України та її народу, а також формували у військових колективах таку соціально-психологічну атмосферу, яка б сприяла тому, щоб кожен захисник Вітчизни відчував себе як у рідній домівці.

Література:

1. Robertson R. Globalization: Social Theory and Global Culture. L. : Sage, 1992. 211 p.
2. Федоренко В.В. Формування правосвідомості військовослужбовців Збройних Сил України, в контексті право виховної роботи. *Право і суспільство*. 2017. № 3. 4.2. С. 34–38.
3. Гидденс Э. Ускользающий мир: как глобализация меняет нашу жизнь. Москва : Издательство «Весь Мир», 2004. 120 с.
4. Плахов В.Д. Традиции и общество: опыт философско-социологического исследования. Москва : Мысль, 1982. 220 с.

5. Афонин Э. А. Становление Вооруженных Сил Украины: социальные и социально-психологические проблемы : монография. Киев : НТЦ «Психея», 2014. 476 с.
6. Федоренко В.В. Військово-правове виховання військовослужбовців: система, організація, оцінка ефективності : монографія. Житомир : Видавець О.О. Євенок, 2017. 260 с.
7. Штоквиш О.А. Мілітарна культура як елемент етнічної свідомості українців. *Етнос і соціум*. Київ : Наукова думка, 1993. С. 149–160.
8. Макаренко А.С. Педагогические сочинения : в 8 т. Москва : Педагогика, 1983–1986. Т. 5. 581 с.

Федоренко В. В. Роль и место традиций в системе общественно-психологических компонентов морального и правового сознания военнослужащих Вооруженных Сил Украины

Аннотация. Статья посвящена исследованию роли и места традиций в системе общественно-психологических компонентов морального и правового сознания военнослужащих на современном этапе реформирования Вооруженных Сил Украины (ВСУ) в условиях евроинтеграции и сотрудничества с НАТО, ведения гибридной войны на Востоке Украины. Установлено, что обыденное моральное и правовое сознание вплетены в военную практику, рождаются именно в ней практическим опытом и являются способом его обеспечения. Они содержат эмпирические знания об объективных процессах, взгляды, настроения, традиции. Содержание обыденного гносеологического уровня морального и правового сознания проявляется через компоненты общественного и индивидуального сознания, которое является частью обыденного сознания. Традиции в системе общественно-психологических компонентов морального и правового сознания образуют стойкое ядро. Они играют особую роль как специфический вид социальных норм и фактор национальной идентичности в морально-правовом регулировании деятельности и поведения личного состава ВСУ.

Ключевые слова: мораль, право, сознание, традиции, общественно-психологические компоненты, деятельность, морально-правовое регулирование.

Fedorenko V. Role and place of traditions in system of public and psychological components of moral and legal consciousness of the military personnel in Armed Forces of Ukraine

Summary. The article is dedicated to exploring of role and place of traditions in system of social and psychological components of moral and legal consciousness of the military personnel at the present stage of reformation of the Armed Forces of Ukraine (AFU) in the conditions of EU integration and cooperation in NATO, conducting of hybrid war in the East of Ukraine. It has been established that ordinary moral and legal consciousness are interwoven into military practice, are born in its practical experience and are the way of its providing. They contain empiric knowledge about objective processes, views, moods, traditions. The content of ordinary gnoseological level of moral and legal consciousness is expressed through the components of public and individual consciousness which is part of ordinary consciousness. Traditions in the system of public and psychological components of moral and legal consciousness form a strong core. They play the special role as a specific type of social rules and a factor of national identity in moral and legal regulation of activity and behavior of personnel in Armed Forces of Ukraine.

Key words: morality, law, consciousness, tradition, social and psychological components, activity, moral and legal regulation.